

Хамула Дмитро Валентинович, кандидат культурології, судовий експерт лабораторії психологічних, мистецтвознавчих та інших видів досліджень Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України член Одеської Обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПК)
ORCID ID: 0000-0002-3146-1390

АТРИБУЦІЯ САДОВО-ПАРКОВОЇ ПЛАСТИКИ В КОНТЕКСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НА ПАМ'ЯТКАХ АРХІТЕКТУРИ СТАРОЇ ОДЕСИ: ПРИКРАСИ БАЛЮСТРАДИ БУДИНКУ ЛІБМАНА

ATTRIBUTION OF GARDEN AND PARK ART IN THE CONTEXT OF THE FORENSIC ARTISTIC EXAMINATION OF THE ARCHITECTURAL MONUMENTS OF OLD ODESA: DECORATION OF THE BALUSTRADE OF LIBMAN'S HOUSE

Анотація. Стаття присвячена атрибуції керамічних садово-паркових скульптур у контексті проведення судової мистецтвознавчої експертизи на пам'ятках архітектури Старої Одеси, розташованих на балюстраді пам'ятки архітектури місцевого значення – будинку Лібмана в Одесі. При дослідженні було використано мистецтвознавчий аналіз, іконографічний, компаративний методи.

Стаття присвячена атрибуції та датуванню садово-паркових скульптур та декоративних ваз, виконаних зі щільної надтвердої керамічної маси, розташованих у якості символічного репрезентативного декору на даху (на балюстраді) пам'ятки архітектури місцевого значення, – будинку відомого одеського кондитера Бернгарда Лібмана, збудованого архітектором Едуардом Меснером та інженером І. А. Моргулісом у 1887–1888 рр. Це дослідження автором запропоноване, як приклад вивчення аналогічних об'єктів на старовинних будинках та архітектурних ансамблях, у контексті проведення судової мистецтвознавчої експертизи на пам'ятках архітектури другої половини XIX – початку XX ст., які при експертному дослідженні можуть бути віднесеними до таких, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення. Були віднайдені повні аналогії до одеських скульптор серед європейських палацових комплексів, музейних зібрань, встановлені факти продажу подібних скульптур на міжнародних аукціонах; встановлена точна їх фабрикація, яка належить компанії, заснованій німецьким виробником Ернстом Марчем, який заснував власне художньо-промислове виробництво архітектурної та садово-паркової скульптури в передмісті Берліну Шарлотенбурзі в першій половині XIX ст. Дослідження має на меті привернути особливу увагу експертів при проведенні експертизи на пам'ятках архітектури на елементи декору, які можуть становити особливу культурну цінність, як у контексті невід'ємних частин самих пам'яток, так і самостійно. Особливу актуальність це набуває при проведенні реставраційних робіт, коли треба максимально зберегти автентичні елементи не замінюючи їх на сучасні підробки. При дослідженні було використано мистецтвознавчий аналіз, іконографічний та компаративний методи.

Ключові слова: садово-паркова скульптура, теракота, архітектура Старої Одеси, будинок Лібман, Ернст Марч, пам'ятки архітектури України, культурна цінність, автентичність, мистецтвознавча експертиза.

Abstract. The article is devoted to the attribution and dating of garden sculptures and decorative vases made of dense, super-hard ceramic mass, located as a symbolic representative decoration on the roof (on the balustrade) of an architectural monument of local significance – the building of the famous Odessa confectioner Bernhard Liebmann, built by architect Edward Mesner and engineer I. A. Morguliis in 1887–1888. This study is proposed by the author as an example of the study of similar objects on ancient houses and architectural ensembles, in the context of conducting a forensic art history examination of architectural monuments of the second half of the 19th – early 20th centuries, which, during expert research, can be classified as existing artistic, historical, ethnographic and scientific significance. Complete analogies to Odessa sculptors were found among European palace complexes, museum collections, facts of sale of similar sculptures at international auctions were established; their exact fabrication has been established, belonging to a company founded by the German manufacturer Ernst March, who founded his own artistic and industrial production of architectural and garden sculpture in the Berlin suburb of Charlottenburg in the first half of the 19th century. The study is intended to attract special attention of experts when conducting examinations of architectural monuments for decorative elements that may be of special cultural value, both in the context of integral parts of the monuments themselves, and independently. This becomes especially relevant when carrying out restoration work, when it is necessary to preserve authentic elements as much as possible without replacing them with modern fakes. The study used art historical analysis, iconographic and comparative methods.

Keywords: garden and park sculpture, terracotta, architecture of Old Odessa, Liebman house, Ernst March, architectural monuments of Ukraine, cultural value, authenticity, art history examination.

Постановка проблеми. Атрибуція об'єктів культурної спадщини завжди була окремою проблемою пам'яток архітектури Старої Одеси. Інколи застарілі штампи повністю виключають можливість наукового пошуку, що в багатьох випадках призводить до того, що цілі пласти культурного надбання залишаються сірою областю, яка випадає з безпосереднього інтересу мистецтвознавців. Так трапилося і з деякими оздобами будинку Лібмана, а саме комплексом скульптур та декоративних ваз, що прикрашають балюстраду даху пам'ятки архітектури, збудованої в центрі історичної забудови Старої Одеси, яка входить в архітектурний ансамбль Соборної площі.

Актуальність. Проблематика атрибуції ліпних елементів, садово-паркових скульптур та інших зразків, зокрема можливого встановлення авторства, а також матеріалу з якого вони були виготовлені, на фасадах будинків Старої Одеси, пов'язана з повною відсутністю алгоритмів дій експерта при проведенні атрибуції та оцінки матеріальної вартості подібних екстер'єрних об'єктів, які можуть являти собою історико-культурну цінність та певну матеріальну вартість. Правильна атрибуція подібних об'єктів важлива заради їх збереження, тому що існує стереотип про те, що уся ліпнина на одеських будинках лише гіпсова, та будучи пошкодженою під впливом часу та природнього середовища, як така не представляє на наш час ніякої культурної цінності, а лише може бути вихідним матеріалом для подальшого відновлення архітектурних елементів при реставрації. Так, частіше за все при реставраційних роботах ліпний декор знищується, з нього робляться лише форми для подальшого відливання нових

скульптур та елементів. Проте деякі із цих елементів можуть мати самостійну історико-культурну цінність із великою матеріальною вартістю. Саме тому важливо опрацювання деяких алгоритмів роботи при оцінці подібних об'єктів заради об'єктивного погляду на можливі об'єкти досліджень. Дана стаття є маленьким прикладом того, як майже випадково помічене клеймо на об'єкті може повністю змінити ставлення до нього та відкинути більшість питань.

Будівля, що виходить фасадами по червоній лінії забудови вулиць Садової, Преображенської та Соборної площі, та формує виразним акцентом ансамблю цієї площі, вже давно не потребує репрезентації – це знаменитий будинок, зведений архітектором Е. Я. Меснером, за участю І. А. Маргуліса у 1888 р., власник якого – успішний німець-негоціант Бернгард Лібман. Історія будинку досить докладно викладена у багатьох джерелах, у тому числі й у книжці, написаній членами УТОПК І. В. Арутюновою та В. В. Шерстобітовим [1, с. 63–76; 3]. Будинок є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення № 679-Од під назвою «Будинок прибутковий Лібмана» (роки побудови: 1887–1888, арх. А. Нісс, Е. Я. Меснер, І. А. Маргуліс) (Рішення Одеського Облвиконкому від 27.12.1991 № 580; Наказ Міністерства Культури від 20.06.2008 № 728/0/16-08, ОД-6/2009) [2, л. 47]. Проте, не дивлячись на відомість, цей будинок досі має свої таємниці.

Рис. 1.

Нині будинок відреставровано, на його фасадах повністю реконструйовано ліпний декор, відновлено втрачені декоративні вази, що прикрашають тумби парапету на балюстраді будинку, що вінчає дах. Саме про них, а також і про скульптури, що розташовуються там і піде мова. Скульптурна група, що прикрашає дах з боку Соборної площі зображує Фортуну, Цереру та Аннону

(рис. 1). Праворуч із колесом та смолоскипом – Фортуна, ліворуч, із якорем та пучком пшениці – богиня жнив Аннона, а по центру із кадучеєм – Церера. Досі існує поширена думка, що ці скульптури, як і вази, є роботою видатного одеського скульптора Луїджі Іоріні [1, с. 69]. Проте, візуальний огляд цих об'єктів автором цих рядків майже випадково виявив повну невідповідність цій думці. Так, незадовго до початку реставраційних робіт цього будинку ініціативна група представників УТОПКА разом із автором статті вирушила на дах будинку для фотофіксації аварійних ділянок балюстради. Розглядаючи зблизу вази та скульптури мною було знайдено тавро на одній із статуй, яке мене дуже зацікавило. Загалом мій інтерес ці об'єкти викликали досить давно.

На той час, карниз, балюстрада і ліпнина були в аварійному стані, скульптури ж, хоча місцями й мають відламані руки та інші деталі, мають тріщини, проте, загалом перебувають у відносно прийнятному стані. Об'ємно-пластичне

трактування форми, складок та інших деталей скульптур не мало жодних ознак згладжування, осипів, розтріскування, характерних для скульптур виконаних із цементних мас. Наявні лише великі тріщини на постаментах, які виявляли структуру маси, яка була зовсім несхожою на маси, які частіше за все бачимо на ліпному декорі інших будівель. Також було не зовсім зрозуміло чому більшість ваз мають всі ознаки розшарування та розтріскування, згладжування форми, всі крім однієї повністю цілої вази (рис. 3) та другої з боку Преображенської частково аварійної (рис. 2). Питання миттю відпали, як тільки

Рис. 2.

Рис. 3.

нам вдалося дістатися аварійними гвинтовими чавунними сходами на горище, а звідти вже на дах. – Евріка, та вони ж не цементні, не бетонні, а керамічні. Усі, крім однієї аварійної та повністю зруйнованої, декоративні вази по стороні Преображенської виявилися пізніми копіями, мабуть зробленими вже за радянських часів під час реставрації, виготовленими на основі цементної маси (рис. 9). Скульптури ж, всі без винятку виконані із дуже щільної керамічної маси жовтувато-сірого кольору із зеленуватим відтінком. Дві справжні вази, розташовані з боку Соборної площі зберегли декоративні масивні кришки, одну і яких нам вдалося відкрити, щоб зазирнути, хоча і з великими труднощами і ризиком для життя. Всі сумніви тут відпали, звичайно – наявність тонких перегородок усередині з такої ж маси, з якої виконані самі вази, тонкий характерний дзвін виробу, вельми тверда

поверхня, на якій не було виявлено жодних ознак вивітрювання та корозії матеріалу – все це свідчило про тому, що перед нами чудові зразки високоякісної керамічної садово-паркової скульптури та декоративні вази, виконані із надтвердих сортів керамічної маси, пристосованої для атмосферного впливу, яка нагадує керамограніт. Вази розбірні. Вони складаються із трьох основних частин: постаменту, барабану (основне тіло вази) із масивним далеко виступаючим вінчиком, та масивної кришки із навершям у вигляді рослинної шишки (рис. 3). Барабан ваз вкрито масивним декором у вигляді ренесансного орнаменту із завитками листя аканфу та великими маскаронами у вигляді голови лісового бога Пана, із рогами на голові та волоссям і бородою у вигляді листя аканфу та давньогрецького

Рис. 4.

Рис. 5.

орнаментального модулю (т. з. п'ятилопасної пальметки (рис. 8). Кожна ваза по обох боках має невеликі декоративні ручки у вигляді рослинних завитків.

Ми з неприхованим інтересом продовжуємо розглядати скульптурну групу, яка складається з трьох постатей богинь. Особисто автора цих строк дуже здивувало те, що зворотній бік цієї скульптурної групи було оброблено так само ретельно, як і лицьові сторони. Дивно це тому, що зворотній бік та особливо деякі деталі групи, такі, як, наприклад, давньогрецький посуд для води – гідрія, яка стоїть позаду, є деталлю скульптурної групи, яку глядач майже ніколи не міг побачити, а ні знизу, а ні з боків. Тим паче розгледіти наявний на гідрії декоративний маскарон у вигляді бородатої голови (рис. 6). Зазвичай такі деталі при оформленні конкретного фасаду будинку якщо і робилися, проте сумарно, без надзвичайної деталізації. Робилося це саме так, лише тоді, коли цей декор робився по місцю із гіпсу чи інших матеріалів (саме по місцю під конкретний об'єкт). Але тут зовсім інша ситуація. Тут ми побачили скульптури, які мали самостійне об'ємно-просторове значення і лише досить вдало пристосовані до ідеї оформлення дубинку Лібмана. Це також відразу наштовхнуло на роздуми про те, що перед нами не просто декор, а надзвичайно прекрасні зразки садово-паркової скульптури.

Рис. 6.

Вже йдучи назад, мій погляд випадково вихопив овальну пляму на одному із постаментів статуї з боку Преображенської (рис. 5). Це клеймо, на якому було виявлено такий напис: “CHARLOTTENBURG E. MARCH SÖHNE BERLIN” (рис. 4). Саме це спонукало автора почати подальші

Рис. 7.

пошуки з атрибуції цих ваз та скульптур. На фото із уламками свіже-розбитої вази, яке було зроблено вже під час реставрації будівлі, видно, що початковий колір ваз та скульптур був світло-охристого кольору (рис. 7) [3]. Нині поверхня скульптур та ваз майже повністю втратили первісний колір, який під впливом атмосферних явищ, грибків та нашарувань фарби став сіро-зеленим та в деяких місцях чорним.

Компанія “Ernst March & Söhne Tonwarenfabrik” була заснована німецьким ремісником Ернстом Марчем у 1836 р. і з початку носила назву “Ernst March Pottery” Ернст Марч народився 1798 р. в Панкніні. Марч відвідував міську школу в Рюгенвальде, а потім був помічником

канцелярії у радника вищого регіонального суду Кесліні (Прусія). У 1812 р. він приїхав до Берліна, де став учнем гончара на фабриці печей Тобіаса Фейльнера в 1813 р. Feilner (1773–1839), – творець берлінських кахельних печей, визнав художні здібності Марча і дав йому змогу вчитися в Академії мистецтв, де він став улюбленим учнем Й. Г. Шадова. З 1822 по 1824 рр. працював на керамічній фабриці свого майбутнього тестя Келлера в Офенбасі. Між 1824–1827 рр. на фабриці Villeroy & Boch. У 1827–1832 рр. працював майстром на керамічній фабриці П. Уцшнайдера [5, s. 25].

Рис. 8.

Повернувшись до Берліна в 1832 р., Марч спочатку був деякий час партнером свого першого наставника Фейльнера, але незабаром відійшов від нього остаточно, заснувавши в 1836 р. власну фабрику на Тіргартенфельд в Шарлоттенбурзі, яка мала назву “Marchstraße Tonwarenfabrik”.

Рис. 9.

Спочатку фабрика виготовляла прості промислові керамічні вироби, зокрема посуд із твердої кераміки та шамоту. Загалом нічого нового та особливого...

Однак, коли Марч розширив асортимент та призначення продукції, він швидко привернув увагу. Так, на початку 1840-х років фабрика почала спеціалізуватися на виробництві високоякісної фасадної та садово-паркової

теракоти, а також майоліки. Згодом Марч став провідним виробником теракоти, перевищивши виробництво фабрики Фейльнера.

Виробництво дуже розширилося. Чого тільки тут не виробляли, починаючи від глиняних форм для цукрової промисловості, керамічного посуду, будівельної кераміки, водопровідних труб, декоративних садово-паркових фігур у вигляді копій давньогрецьких та давньоримських статуй, садових ваз, декоративної цегли та технічної кераміки, особливо для хімічної промисловості. А в 1853 р. Марч уперше виробив навіть фільтр для води на 2400 л. [16, s. 252–253; 5, s. 18].

Марчу вдалося зробити рішучі вдосконалення: значна стійкість теракотових виробів до погодних умов була уперше винайдена ним у той час, коли виробництво теракоти швидко розвивалося в Берліні, виростаючи із індустрії кахляних печей під впливом К. Ф. Шінкеля (1781–1841). Пропозиції Шінкеля щодо відродження місцевого цегляного будівництва

Рис. 10.

та сприяння розвитку прикладного мистецтва наслідним принцом, який згодом став королем Фрідріхом Вільгельмом IV, принесли молодій компанії Марча тривалий економічний успіх і призвели до тісної співпраці та особистої дружби між Марчем та важливими людьми художнього життя тогочасного Берліна. З фабрики Марча вийшли теракотові та майолікові вироби, перш за все архітектурні деталі, які ознаменували нову еру будівельної кераміки.

Попит на декоративну будівельну кераміку зростав дуже швидко. Почали з'являтися серйозні архітектурні проекти із використанням продукції фабрики. Добре ці гончарні вироби та оздоби збереглися і донині у вигляді теракот, орнаментів, пілястрових капітелей, балюстрадних прикрас, рельєфів тощо. Їх і сьогодні можна побачити на багатьох будівлях Берліна та Мюнхена: на Берлінському музеї декоративно-ужиткового мистецтва Мартін-Гропіус-Бау (виставковий центр), Берлінському залізничному вокзалі Görlitzer, на Червоній ратуші, Томаскірхе на площі Марієнплац, церкві Фрідріхсвердера та ін. Моделі для багатьох виробів гончарної фабрики Марча багато років розробляв скульптор Людвіг Фольц (1809–1867).

У 1846 р. Марч керує створенням керамічних колон для атріуму в саду Оранжерейного палацу в Потсдамі. Під час їх створення, через їхню велику довжину в цехах були сильні протяги, внаслідок чого, як писав у своїх мемуарах його син Пауль, він застудився. Застуда переросла в захворювання нирок та легенів, після чого він у 1847 р. помер. Бізнес продовжила вдова Софі Марч (1808–1889), уроджена Келлер. У 1852 р. син Пауль приєднався до керівництва. Він очолив компанію разом зі своїм братом Емілем у 1863 р. та з 1865 р. продовживши керувати нею під назвою “Ernst March & Söhne Tonwarenfabrik” (Гончарна фабрика Ернст Марч та сини). У 1866 р. до управління фабрикою також приєднується онук Марча Альберт. Саме цей період вважається розквітом фабрики, оскільки Пауль майстерно перейняв батькову естафету, маючи на той час вже досвід, як на батьковій фабриці, так і прекрасну освіту (Інститут ремісництва, Королівська Академія мистецтв. Також він був обраний заступником голови Асоціації підтримки ремісничої справи, головою Професійної асоціації гончарів, членом правління Асоціації німецьких фабрик вогнетривких виробів, членом Ради Музею художніх промислів... [16, s. 254].

У 1851 р. фабрику було представлено на Всесвітній виставці в Лондоні. Виробник прагнув задовольнити вибагливі смаки клієнтів, пропонуючи будівельні прикраси в різних стилевих напрямках. Пізніше також були нагороди на всесвітніх і промислових виставках у 1867, 1871 і 1873 рр.

До 1896 р. на підприємстві працювало 150 робітників та щорічно використовувалося 1500 т глини. Але наприкінці століття компанія поступово почала занепадати. Причинами цього поступового процесу стало будівництво стереотипних багатоквартирних будинків із 1875 р., через що стався спад інтересу

до художніх будівельних прикрас. Сторінка каталогу 1899 р. висвітлює сад скульптур, створений Паулем під час розширення фабрики у 1873 р., який представляв постійно діючу виставку виробів фабрики (рис. 10) [16, il. 1, s. 254]. Проте саме цього року на території фабрики сталася пожежа. Так, майже всі гіпсові та глиняні моделі були знищені. Через все це багатий асортимент виробництва різко скоротився. Відновлення було дуже важким та тепер незатребуваним. Саме тому з 1900 р., у спробах врятувати становище, новий керівник Альберт Марч, розпочав процес об'єднання сімейного бізнесу із трьома іншими гончарними фабриками. Так, у 1902 р., створено "Vereinigte Tonwarenwerke AG, Charlottenburg" [16, s. 258]. По суті саме цього року компанія Марча припинила своє існування. Попит на скульптури залишився тимчасово, тай лише на меморіальні споруди, про що свідчить каталог того часу [11].

Рис. 11.

Рис. 12.

У 1904 р. вищеназвана нова компанія у свою чергу об'єдналася з "Deutsche Tonrohren- und Chamottefabrik AG", заснованою в 1873 р. у Мюнстерберзі, утворивши "Deutsche Ton- und Steinzeugwerke AG". Того ж року було закрито завод у Шарлоттенбурзі. Таким чином, фабрика, що була заснована Ернстом Марчем, була поглинена молодшими й сильнішими конкурентами, розчинившись в океані промислового буму,

втративши навіть власне найменування. У 1904 р. остаточно було закрито цехи в Шарлоттенбурзі, який на той час перестав бути промисловим містечком, а став передмістям Берліна та місцем будівництва розкішних вілл [16, s. 258].

Порівнюючи фото будинку Лібмана різних років, ми виявляємо, що відразу після його спорудження до 1887–1888 рр. на даху немає статуй і ваз. Також їх немає на знімку 1902 р. Вони там з'являться пізніше (рис. 12). Крім того, на знімку видно, що ваз усього 4, тобто 2 по обидва фасади, тому не дивно, що усі проміжні вази, наявні по фасаді з боку Преображенській на сьогодні є цементними підробками (рис. 9). Оскільки фірма, заснована у першій половині XIX ст. Марчем проіснувала до 1904 р., можна дійти висновку, що цей декор міг з'явитися на будинку Лібмана між 1902 і 1904 рр. Мабуть, як доповнення до пишного декору усього фасаду сини Лібмана Макс і Пауль вирішили додати родзинки до свого унікального будинку,

Рис. 13.

Рис. 14.

з домінуючою красою якого з 1900 р. почав конкурувати сусідній будинок Гаєвського та Поповського. Однак, судячи з написів на клеймах лібманівських статуй стає очевидним, що ці вироби не відносяться до початку ХХ ст., вони більш ранні, швидше за все початку 1890-х рр. Чи були вони, але придбані саме в ті роки не були встановлені, а зберігалися і чекали свого часу, або ж були придбані в Німеччині вже до початку ХХ ст. на якомусь розпродажі виробів ліквідованого виробництва – поки невідомо. Першим твором фабрики Марча, який було виставлено на аукціоні, стала скульптура «Муза» в Аукціонному Домі “Leo Spik” у Берліні у 2018 р. [6]. На аукціоні “Akiba Antiques” продається скульптура фабрики Марча, з клеймом такого ж вигляду, як і на лібманівській скульптурі. Естимент продажу з позначкою у 2000\$ [7, lot 238]. Таким чином, вочевидь, що сьогодні вироби фабрики досить цінні і є об’єктами колекціонування, а також відносяться до культурних цінностей, що мають художнє, історичне, етнографічне, наукове або інше значення.

Пошуки аналогій до одеських статуй дали певні результати. Так, у Саксонії, в містечку Радебойлі на Фонтайнен-плац коло вілли братів Циллер були встановлені теракотові фігури скульптурної групи «Чотири пори року». Серед них є аналогічні одеським скульптурам фігури богинь. Моріц Циллер купив 4 фігури згідно каталогу фабрики Марча ще в 1880 р., проте встановлені вони були лише в 1892 р. [13, р. 141–144] (рис. 14, 15).

Вони були виготовлені з жовтої теракоти на гончарній фабриці “March & Sons”. А у 2011 р. їх було відреставровано [14]. Це місце було визначним для містечка, тому навіть на початку ХХ ст. у 1910 р. було випущено листівку

Рис. 16.

із зображенням даного комплексу скульптур навколо фонтану (рис. 12). Згідно паспорту пам’ятка являє визначний історичний урбаністичний садово-парковий ансамбль у вигляді декоративного, овальної в плані плями із ронделем, прикрашеним групою фігур, виробництва фабрики Марча [9, s. 1]. Ця група є проектом берлінського скульптора Юліуса Франца 1865 р., яка була скопійована фабрикою Марча за допомогою гіпсових форм. Ці скульптури, які могли вже масово вироблятися сприймалися по різному залежно від контексту та задуму покупців. Так, «Весна»

Рис. 15.

(каталог № 70) (рис. 16) також пропонувалася покупцям, як Флора, тоді як «Літо» (каталог № 71) могла інтерпретуватися якості Деметри. Фігура юнака із палицею оповитою лозою та давньогрецькому капелюсі вісника богів Гермеса – петасі – «Осінь» автоматично могла стати Меркурієм (каталог № 73). «Зима», оригінал якої розташований у парку Сан-Сусі в Потсдамі, також пропонувалася як Вулкан або «Мисливець». Скульптура,

Рис. 17.

«Весна» або Флора, яку ми бачимо в комплексі в Радебойлі на наведеному фото 1997 р. фотографа Г. Рейнеке із паспорта цієї пам'ятки (рис. 14) [8]. Аналогічна фігура була віднайдена в колекції палацу короля Яна III в Вілянові (Польща), придбана, як і інші керамічні скульптури, Августом Потоцьким (1806–1867)

Рис. 18.

у 1857–1858 рр. (рис. 20) [16, il. 13, s. 272, Nr inw. Wil.RzA.90]. Скульптура із каталогу фабрики Марча (рис. 13) [taf. 4] є також повною аналогією іншої скульптури з будинку Лібмана (рис. 18). Це фігура – «Літо», або Деметра, хоч із певними пошкодженнями (відбитою правицею) все ж легко упізнавана. Проте, на фото автора цих строк, видно, що нещодавно правиця богині була ціла (рис. 16). Аналогічна фігура наявна у палаці в Вілянові (рис. 17) [16, il. 12, s. 271, Nr inw. Wil.RzA.89]. Та сама скульптура наявна і в палацовому комплексі Атанасія Рачинського в Малому Гаю (Польща). Це добре видно на наведеному фото М. Mencfel'a (рис. 19) [12, fig. 25; 8, ill. 12, s. 40]. Імпозантна поза фігури Деметри, вдягненої в античний хітон, поверх якого накинутий гіматій, із масивними спадаючими

складками. Фігура, що зображено в контрапості з відставленою лівою ногою, ніби виступає трохи уперед справляє величаво-урочисте враження. Вона ніби говорить, що несе людям добробут, який чітко виражається у всій її осанці та русі, у відкритому жесті правої руки та несенні пишного пучку колосків. Фігура Деметри, що походить із Малого Гаю входить у групу «Пори року», яка наразі у конкретному комплексі недоукомплектована фігурою «Весни». Проте наявні фігури, можливо можна інтерпретувати, як «Зиму» (фігура чоловіка у капелюсі із ягням, каталог № 73а), «Літо» (каталог № 70), та юнак із виноградною лозою, як «Осінь» (рис. 19).

Скульптуру з протилежного боку від Деметри із пучками колосків по стороні Соборної площі, наразі точно

Рис. 19.

Рис. 20.

не атрибутовано щодо її міфологічного статусу. Так, коло ніг наявний предмет, схожий на зображення вулика. Можливо, скульптура зображує богиню Меліту, що також уособлювала плодоношення та добробут (рис. 21). Можливо, коли сини Лібмана підбирали скульптури, вони мислили про те, як цей комплекс буде сприйматися глядачем у контексті їхньої видатної комерційної діяльності, а саме виробництва тістечок. Тому звичайно, що такі символічні фігури, як Деметра, Аннона, Фортуна, Флора були уособленням достатку, успіху, а богиня Меліта могла позначати солодкість виробництва у прямому сенсі. Ще одна скульптура наявна з боку Преображенської нажалі була до реставрації сильно пошкодженою (були частково втрачені руки

та відсутня голова, а також будь-які атрибути) (рис. 22). Частково вона нагадує варіант скульптури «Деметра» фабрики Марча, яку було останнім часом двічі перепродано. Вперше скульптура «Деметра» була продана на аукціоні Шапіро у серпні 2020 р. за 19 200\$. Скульптура походить із маєтків М. Кука в Сідней [10, lot 26]. У березні 2022 р. вже відреставрованою (до правиці зроблено новий серп) її було виставлено на аукціоні Leonard Joel з естиментом у 5000–8000\$, а продана за 18 000\$ (Мельбурн, Австралія) (рис. 23) [4, lot 236]. На жаль каталоги фабрики Марча 1869 та 1899 рр., де було представлено саме садово-паркові скульптури, у повному обсязі поки що залишаються для нас недоступними, тому наразі складно точно атрибутувати сіднейську Деметру щодо її присутності в каталогах, так само, як поки що невідомо чи були в цих каталогах одеські скульптури Фортуни, Церери та Аннони та як саме вони репрезентувалися виробником.

Деметра із Сіднею дуже схожа на модель скульптури «Весна» (Флора) своїм античним одягом, вінком, рогом достатку, який богиня тримає в лівій руці (навіть розташування цього атрибуту майже повністю співпадають). Проте між цими моделями скульптур є певні відмінності навіть у стилістиці зображення.

Рис. 21.

Так, голова Флори має трьохчетвертний розворот, еклектичні риси обличчя, доволі характерні для ліпного декору кінця ХІХ ст. Локони волосся Флори передані в динаміці (один з них лишається за плечовим поясом, інший падає уперед). Ріг достатку Флори більш пишній, з нього проростає велика кількість квітів, на противагу рогу «Деметри», у якому лише невелика кількість колосків та фруктів. Голова «Деметри» не має ярко-вираженого розвороту, а лише ледве помітний нахил. Деталі обличчя більш відповідають античним взірцям скульптур, а ніж реалістичному трактуванню вигляду Флори. Крім того, правиця «Деметри» не піднята для підтримання

рогу достатку, як у вищерозглянутих нами скульптурах Флори або «Весни», а опущена вниз із серпом у долоні.

Скоріш за все пошкоджена скульптура з будинку Лібмана (рис. 22) є повним повтором «Весни» або Флори. Саме так її інтерпретували реставратори, які відновили втрачені деталі, знявши форми для них із повністю збереженої фігури Флори з протилежного боку балюстради. Варіацією Флори є також скульптура, яка тримає ріг достатку до гори (кат. № 92а) (рис. 24) [16, il. 39, s. 292]. Саме ця модель у комплекті із моделлю (кат. № 92) продавалася на аукціоні 1stDIBS [17].

Рис. 22.

Висновки. Проведена атрибуція на основі мистецтвознавчого аналізу, розшифрування клейм виробника, наявних на постаментах скульптур, знайдення аналогій вивченим скульптурам будинку Лібмана в Одесі серед європейських палацових комплексів, продаж аналогічних об'єктів на міжнарод-

Рис. 23.

них аукціонах антикваріату за доволі високими цінами, дає підстави віднести цей декоративний садово-парковий керамічний комплекс до культурних цінностей, що мають художнє, історичне, наукове значення та є певною складовою часткою культурної спадщини культурного феномену Старої Одеси. Як виявило проведене дослідження, також цей комплекс скульптур та ваз має історико-культурну і художню цінність не тільки у якості невід'ємної декоративної складової, як органічної частини об'ємно-просторового рішення архітектурного комплексу будинку Лібмана, а й говорить про те, що ці оздоби можуть розглядатися, як самостійні історико-культурні одиниці, як у складі колекції із певним цінним провенансом, так і поодинокі. Саме на цей факт треба звертати особливу увагу експертам, які проводять дослідження на старовинних будівлях, де можуть бути розташовані фасадні керамічні архітектурні деталі, до збереження яких треба прикладати особливі зусилля та не допускати їх ушкодження, або заміни на сучасні новороби, які хоча й не змінюють силуету об'ємно-просторового рішення споруд, проте загалом знижують її цінність в плані автентичності. Під час проведення експертиз на будинках пам'яток архітектури точне визначення історичної та художньої цінності подібних елементів декору важливо також для матеріальної оцінки оздоблення. Як показали пошуки аналогій до одеських скульптур та ваз будинку Лібмана серед європейських музейних зібрань, подібні об'єкти не втрачають своєї цінності і достойні збереження навіть у дуже пошкодженому вигляді. Проте, нажаль, дуже часто під час реставраційних робіт по відновленню первісного вигляду фасаду будинку,

Рис. 24.

пошкоджені елементи подібного типу замінюються новітніми копіями, а автентичні елементи знищуються. Для подібного роду елементів це неприпустимо.

Перелік використаних джерел:

1. Арутюнова И. В., Шерстобитов В. В. Ломать – не строить. Уходящая Одесса. Одесса : КП ОГТ, 2015. 100 с.
2. Державний архів Одеської області. Фонд 16, Опис 124, Діло № 7594.
3. Як вмирає будинок Лібмана: чудові фото одеської пам'ятки архітектури. 2012. URL: <https://od.vgorode.ua/news/kommunalka/108516-kak-umyraet-dom-lybmana-potriasaischye-foto-odesskoho-pamiatnyka-arkhytektury> (дата звернення: 01.03.2023).
4. A German terracotta statue of the goddess Demeter / Auction Leonard Joel. URL: <https://auctions.leonardjoel.com.au/asp/fullCatalogue.asp?salelot=LJ8446+++236&refno=40723270&saletype=> (дата звернення: 13.03.2023).
5. Birgit Jochens, Hünert Doris. Von Tonwaren zum Olympiastadion Die Berliner Familie March. Berlin : Metropol Verlag, 2000. 233 s.
6. E. March, Muse terracotta / Art Auction House Leo Spik. URL: <https://www.mutualart.com/Artwork/Muse/E92F77766886AD67> (дата звернення: 03.03.2023).
7. E. March Sohne Patinated Terracotta Female Sculpture: Ernst Mach Mutual Art: URL: <https://www.bidsquare.com/online-auctions/akiba-antiques/e-march-sohne-patinated-terracotta-female-sculpture-2200540> (дата звернення: 15.03.2023).
8. Grauer Elise F. Bridging the Gap – Count Athanaszy Raczynski and His Galleries in Poland and Prussia Artium Questiones. Nr. XV. 2004. S. 5–50.
9. Serkowitz Dr. S. A. Allee Kulturdenkmale im Freistaat Sachsen – Denkmaldokument / Landesamt für Denkmalpflege Sachsen. Obj.-Dok.-Nr. Radebeul, Stadt *557/2 Bauwerksname Fontainenplatz. 3 s.
10. Shapiro auction / SH183 – Property from the Estates of Martyn Cook, Judith Hoyle and Andrew Pratten, Artworks and Statuary from The Hermitage. URL: <https://www.shapiro.com.au/catalogue/sh183-property-from-the-estate-of-martyn-cook/> (дата звернення: 13.03.2023).
11. Katalog über Religiöse Figuren und Taufsteine aus Wetterbeständiger Terracotta. Vereinigte Thonwaaren werke Aktiengesellschaft froner Ernst March Sohne Charlottenburg. Blatt 8.
12. Mencfel Michal. Athanasius Raczynski (1788–1874). Aristocrat, Diplomat, and Patron of the Arts / Brill. 2022. S. 121–166.
13. Täubert G. “E. March & Söhne und das Sächsische Nizza,” in Von Tonwaren zum Olympiastadion. Die Berliner Familie March ... eine Erfolgsstory. S. 135–147.
14. Terracotten Vier Jahreszeiten Radebeul. URL: http://www.doemling-restaurierung.de/tina_doemling_projekte.php?id=2 (дата звернення: 17.03.2023).
15. Zabel Hans-Henning. March Ernst, Neue Deutsche Biographie. Vol. 16. Berlin: Duncker & Humblot. S. 109–110.
16. Zayac M. Garden sculptures from the factories of Feilner and March in the collection of the Museum of King Jan III's Palace at Wilanow / Studia Wilanowskie t. XXVI, 2019. S. 245–304.
17. 1stDIBS: Antique and Modern Furniture, Jewelry, Fashion & Art. URL: https://www.1stdibs.com/furniture/building-garden/garden-ornaments/19th-c-ernst-march-sohne-pair-of-terracotta-classical-figures-great-exhibition/id-f_30769232/ (дата звернення: 15.03.2023).

Referenses:

1. Arutyunova, I. V., Sherstobitov, V. V. (2015). Lomat – ne stroyt. Ukhodiashchaia Odessa [Breaking is not building. Outgoing Odessa]. Odesa: KP OGT. 100 p.
2. State archive of Odesa region. Fund 16, Description 124, Case № 7594. [In Ukrainian].

3. Poliakov, A. (2012). Yak vmyraie budynok Libmana: chudovi foto odeskoi pamiatky arkhitektury [How Libman's house dies: stunning photos of an Odessa architectural monument]. Retrieved from <https://od.vgorode.ua/news/kommunalka/108516-kak-umyraet-dom-lybmana-potriasauischye-foto-odesskoho-pamiatnyka-arkhitektury> [In Ukrainian].
4. N. a. (2022). A German terracotta statue of the goddess Demeter. Auction Leonard Joel. Retrieved from <https://auctions.leonardjoel.com.au/asp/fullCatalogue.asp?salelot=LJ8446+++236&refno=40723270&saletype=>
5. Birgit Jochens, Hünert Doris. (2000). From pottery to the Olympic Stadium The March family from Berlin. Berlin: Metropol Verlag. 233 p.
6. E. March (2018). Muse terracotta / Art Auction House Leo Srik. Retrieved from <https://www.mutualart.com/Artwork/Muse/E92F77766886AD67>
7. E. March (n. d.). Sohne Patinated Terracotta Female Sculpture: Ernst Mach Mutual Art. Retrieved from <https://www.bidsquare.com/online-auctions/akiba-antiques/e-march-sohne-patinated-terracotta-female-sculpture-2200540>
8. Grauer Elise F. (2004). Bridging the Gap – Count Athanazy Raczynski and His Galleries in Poland and Prussia Artium Questions. Nr. 15. S. 5–50.
9. Serkowitz Dr. S. A. Allee cultural monuments in the Free State of Saxony – monument document / Saxony State Office for Monument Preservation. Obj. Doc. No. Radebeul, city *557/2 building name Fontainenplatz. 3 s.
10. Shapiro auction. (2022). SH183 – Property from the Estates of Martyn Cook, Judith Hoyle and Andrew Pratten, Artworks and Statuary from The Hermitage. Retrieved from <https://www.shapiro.com.au/catalogue/sh183-property-from-the-estate-of-martyn-cook/>
11. Catalog about religious figures and baptismal fonts made of weather-resistant terracotta. United Thonwaaren werke Aktiengesellschaft froner Ernst March Sohne Charlottenburg. Sheet 8.
12. Mencfel Michal. (2022). Athanasius Raczynski (1788–1874). Aristocrat, Diplomat, and Patron of the Arts / Brill. S. 121–166.
13. Taubert G. “E. March & Söhne and the Saxon Nice,” in From Tonwaren to the Olympic Stadium. The Berlin March family ... A success story. S. 135–147.
14. N. a. (2011). Terracotten Vier Jahreszeiten Radebeul. Retrieved from http://www.doemling-restaurierung.de/tina_doemling_projekte.php?id=2
15. Zabel Hans Henning. March Ernst, New German Biography. Vol. 16. Berlin: Duncker & Humblot. P. 109–110.
16. Zayac, M. (2019). Garden sculptures from the factories of Feilner and March in the collection of the Museum of King Jan III's Palace at Wilanow / Studia Wilanowskie t. XXVI. S. 245–304.
17. 1stDIBS (n. d.). Antique and Modern Furniture, Jewelry, Fashion & Art. Retrieved from https://www.1stdibs.com/furniture/building-garden/garden-ornaments/19th-c-ernst-march-sohne-pair-of-terracotta-classical-figures-great-exhibition/id-f_30769232/

